

Чайкіна Н. О.

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка*

ОСОБИСТІСНІ ІНВАРІАНТИ ФАХІВЦЯ ЯК СИСТЕМОУТВОРЮЮЧІ СКЛАДОВІ ЙОГО ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ

Анотація: У статті розглядаються питання про вплив базових складових особистості на різні форми адаптивної поведінки у професійній взаємодії суб'єктів. Відмічаються особливості діапазону коливань особистісних інваріант у професіоналізації фахівців.

Анотация: В статье рассматривается влияние базовых компонентов личности на различные формы адаптивного поведения в процессе профессионального взаимодействия субъектов. Отмечаются особенности измененных личностных инвариант у специалистов в период их профессионализации.

Summary: This article examines the impact of the basic personality components on various forms of adaptive behavior in the course of professional interaction between the subjects. Features a range fluctuation of personal invariant in the professionalization of specialists are marked.

Постановка проблеми. Існує багато питань, які чекають свого психологічного рішення. Особистість відчуває власне благополуччя в тій мірі, в якій уявлення про себе дозволяє їй сприймати важливість професійної діяльності для подальшого життя. Цю можливість забезпечує константне ядро «Я»-базового. Особистісний досвід не завжди узгоджується із «Я»-базовим і тоді ця неузгодженість сприймається як загроза. В залежності від складності проблеми, яка обумовлена професійною діяльністю, людина може захищати власне «Я»-базове, не звертаючи уваги на надбаний досвід чи перекручуючи його сприйняття. Відмінності між «Я»-базовим і «Я»-ситуаційним збільшуються відповідно етапам професіоналізації. Життєвий і професійний досвід людини впливає на «Я» – базове, перетворюючи його, у зв'язку з новим психолого-віковим контекстом, на «Я»-ситуаційне, а через це включаються певні адаптивні механізми. Якщо адаптивна стратегія виникає в процесі професійного розвитку, то що її породжує, в яких формах і типах особистості вона проявляється?

Аналіз основних досліджень. Різним аспектам розгляду адаптивних можливостей особистості і зміні її «Я» присвячені праці багатьох провідних психологів, серед яких Васильєв В., Колизаєва Н., Лібін А., Мороз

О., Натаров В., Овдей С., Реан А., Солодуха О., Чебикін О. та інші. У вітчизняній і зарубіжній психологічній літературі достатньо давно обговорюється проблема «Я» (Бернс Р., Бодальов О., Джеймс У., Зінченко В., Кон І., Кузьмін А., Леві В., Маслоу А., Фрейд З., Фромм Е. та інші).

Е. Еріксон [5] підкреслює, що життя уявляє собою непереривну зміну усіх його аспектів і що успішне вирішення проблеми на одній стадії ще не гарантує людині відсутність нових проблем на інших етапах життя чи появу нових рішень для старих, вже вирішених проблем. А. Маслоу [2] визначає «Я» як серцевину індивіда, чию сутність складають життєві цілі, цінності, орієнтації, захоплення. Конгруентність «Я»-базового і різних аспектів «Я» досягається завдяки самоактуалізації. Для самоактуалізації дуже важливим є зрозуміти себе і діяти відповідно власній життєвій стратегії. Константне ядро «Я» – базового повноцінно функціонуючих чи самоактуалізуючих людей повинно включати (в системі поглядів К. Роджерса і А. Маслоу): відкритість до нової діяльності, раціональність, особистісну відповідальність, почуття власної гідності, здатність до встановлення і підтримки добрих особистісних стосунків та етичного образу життя.

Постановка завдання. Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб зрозуміти та

вивчити вплив особистісних інваріант людини на її адаптаційні можливості. При цьому виникає певна форма опису особистості через індивідуалізацію адаптивної стратегії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Практично ніхто із дослідників не заперечує проти того, що цілісна особистість уявляє собою в багатьох життєво стійке утворення. Стійкість особистості полягає у типовості і прогнозі її поведінки, в закономірностях її вчинків. Але слід враховувати, що поведінка особистості в окремих ситуаціях достатньо варіативна. Людина сама по собі нестабільна у житті і змінюється настільки, наскільки відбуваються суттєві зміни у психіці, а значить можна говорити про динаміку інваріантності структури особистості на протязі всього її життя. Очевидно, що для переживання суб'єктом певного рівня активації і ефективності протидії зовнішньому тиску передбачається застосування певної адаптивної стратегії життя. Адаптивна же стратегія фахівця буде визначатись рівнем відповідності суб'єктивних і об'єктивних елементів професійної адаптації по відношенню до ступеня збігу його очікувань з реальною ситуацією, тобто наскільки зближене «Я-бажане» і «Я-реальне». Особливість професійної адаптації молодого фахівця може бути виявлена тільки при умові, коли адаптація буде розглядуватись у конкретному відношенні з кожним елементом соціального середовища, враховуючи при цьому всю багатозначність зв'язків і відношень між елементами як у внутрішньому розвитку структури, так і у міжструктурному плані. Тому ми розуміємо *професійну адаптацію* як активну взаємодію особистості і соціального середовища з метою досягнення таких стосунків між ними, які в найбільшій мірі забезпечують ефективність професійної діяльності, розвиток виробничого колективу і особистісну задоволеність професійною самореалізацією. Тобто, через адаптацію забезпечується можливість прискорення ефективного функціонування особистості фахівця в змінених обставинах життя. Зміна соціальної ситуації розвитку особистості пов'язана із входженням в нову соціальну ситуацію і нову систему взаємостосунків. Внаслідок цього акту-

альною є розробка альтернативної стратегії професіоналізації, яка включала б і модель адаптивної поведінки і модель професійного розвитку фахівця.

Сам *процес* адаптації може йти або до змінених особистісних утворень – відбувається зміна попереднього образу самого себе, якщо він неадекватний новим умовам життя, а *результатом* такої адаптації буде зміна соціальної ситуації розвитку. В іншому випадку, *процес* адаптації може йти до зміненої соціальної ситуації розвитку і тоді її *результатом* є особистісні новоутворення. В якості системоутворюючих факторів розвитку особистості ми пропонуємо розглянути співвідношення базової і ситуаційної структури особистості. *Базова структура особистості («Я» – базове)* уявляє собою найбільш стійку структуру, яка складається із неповторного, унікального і своєрідного поєднання особистісних якостей діяльного суб'єкта, що сформувались в ході життя під впливом соціальної ситуації розвитку через ведучу діяльність кожного вікового періоду. Більш чи менш закінчену форму вона приймає в підлітковому віці. *Ситуаційна структура особистості («Я» – ситуаційне)* більш динамічна, більш залежить від соціальної ситуації розвитку і тому на протязі життя може відчувати різні зміни. Особливо складна система зміни зв'язків і виникнення нових, здійснюється напередодні розвитку і формування нових відношень самою людиною, яка була примушена це зробити силою ситуації, в наслідок чого людина сама активно починає втручатись в ситуацію, застосовуючи адаптивні механізми. Функціонально «Я»-базове виконує такі функції: допомагає внутрішній узгодженості особистості, визначає інтерпретацію власного досвіду і є джерелом певних чекань. Особистість враховує певні чекання і уявлення про те, що може або повинно відбутися у розвитку певної соціальної ситуації і починає діяти як «Я»-ситуаційне.

Адаптація здійснюється на протязі всього періоду розвитку особистості і закінчується тоді, коли соціальна позиція особистості чи її внутрішній світ стабілізуються. Тому знаходження принципу взаємозв'язку між «Я» – базовим і «Я» – ситуаційним допо-

може визначити рівень адаптивної стратегії суб'єкта. Вивчаючи базові структури особистості, ми досліджуємо той фундамент, який передує формуванню більш високих рівнів особистості, що в значній мірі задає основне направлення спочатку неусвідомленому покликанню, а потім і свідомому професійному вибору людини, що в подальшому визначає її професійну долю і соціальну активність.

Аналізуючи *адаптацію як процес і як результат*, можна побачити, що вона відбувається після певних змін у життєдіяльності людини. Це призводить до змін у особистісних інваріантах, всередині яких кожна конкретна властивість і якість людини отримує закономірне пояснення. У результаті аналізу особистісних інваріант діяльнісного суб'єкта, завдяки концепції багатовимірного розвитку особистості В.Моргуна [3] і виділення якісно своєрідних типів «Я», співвіднесених між собою і принципово відмінних один від одного за Н.Чайкіною [4], можливий аналіз адаптивної стратегії фахівців.

Ці складові діяльнісного суб'єкта будуть включати до себе діалектично пов'язані інваріанти, які вибудовуються у таку ієрархію:

1. Змістовна спрямованість діяльності:

а) праця: спрямованість на предметно – знаряддєво – результативне перетворення виробничого середовища, тобто «Я» – *діловий*;

б) спілкування: спрямованість на суб'єктно-знакове пізнання й перетворення інших людей у соціально-психологічному середовищі, тобто «Я» – *комунікатор*;

в) самодіяльність: спрямованість на перетворення самого себе у внутрішньому плані, тобто «Я» – *екзистенціаліст*.

Указані спрямованості задаються вирішенням суперечності між предметним і ідеально-знаковим у діяльності. У особистості формується стільки взаємодіючих систем, які утворюють основу різних його «Я», скільки виникає нових соціальних ситуацій розвитку, до яких їй необхідно адаптуватись. Система індикації змістовної спрямованості адаптивної стратегії особистості здатна до корегування особистого професійного досвіду завдяки певній системі самооцінок, які відображають сучасні умови і специфіку накопиченого особистісного досвіду. Це – розширення «Я» у *змістовній спрямованості*.

2. Рівні опанування особистістю діяльності:

а) навчання: рішення виробничих завдань за чіткою допомогою або по зразку – передача досвіду від вчителя до учня, тобто «Я» – *учень*;

б) відтворення діяльності: самостійне рішення виробничих задач певного класу, тобто «Я» – *виконавець*;

в) творчість: самостійне і нестандартне рішення виробничих задач нового класу, тобто «Я» – *творець*.

Вказані рівні задаються вирішенням суперечності між інтеріоризацією (розпредмеченням) соціального та екстеріоризацією (опредмеченням) індивідуального досвіду у діяльності. Система індикації рівнів опанування професійної діяльності і адаптивна стратегія особистості буде спрямована на раціональний аналіз проблеми, який пов'язаний із створенням і виконанням плану рішення складної виробничої ситуації, що проявляється у таких формах поведінки, як самостійний аналіз події, звернення по допомогу до інших, пошук додаткової інформації. Це – розширення «Я» у *рівнях опанування діяльності*.

3. Форми реалізації особистістю діяльності:

а) моторна або матеріальна: дійове виконання виробничих операцій, тобто «Я» – *перетворювач*;

б) перцептивна: схематично-образне відтворення виробничих ситуацій, тобто «Я» – *атрибуціоналіст*;

в) мовленнєво-розумова: теоретико-рефлексивне обмірковування виробничої діяльності, тобто «Я» – *перфекціоніст*.

Ці форми задаються вирішенням суперечності між підсвідомістю і свідомістю стосовно власних переваг і наявних релевантних стимулів середовища. Застосування певної форми реалізації діяльності здійснюється в результаті оцінки особистістю вірогідності її успішності. Система індикації форм реалізації професійної діяльності і адаптивна стратегія особистості буде спрямована на використання суб'єктом певної форми взаємодії з фізичним (предметним) і соціальним (комунікативно-символічним) середовищем, в залежності від значущості ситуації і впев-

неності, що найкращих результатів можна (чи потрібно) досягти. Це – розширення «Я» у формах реалізації діяльності.

4. Просторово-часові орієнтації особистості:

а) минуле: орієнтація на раніш виконувану діяльність, тобто «Я» – *мемуарист*;

б) сучасне: орієнтація на «тут» і «зараз» при виконанні діяльності, тобто «Я» – *кон'юктурник*;

в) майбутнє: орієнтація на перспективні шляхи професійного росту, тобто «Я» – *прогнозист*.

Указані орієнтації задаються вирішенням суперечності між буттям і локалізацією особистості у часі. Людина відчуває унікальність свого «Я», яке сформувалось під впливом всього минулого досвіду по відношенню до всіх елементів реальної дійсності і це усвідомлення поглиблює уявлення про себе. «Я» незмінне тільки до наступного моменту усвідомлення особистісних новоутворень, які модифікують пам'ять про минуле новими відношеннями. Система індикації професійних орієнтацій і адаптивна стратегія особистості буде уявляти собою злет на хвилі сьогодення, коли змінюється власне ставлення до дійсності. Це – розширення «Я» у просторово-часових орієнтаціях.

5. Емоційне ставлення до діяльності:

а) негативне: постійне почуття незадоволеністю діяльністю, тобто «Я» – *песиміст*;

б) амбівалентне: почуття невизначеного ставлення до діяльності, тобто «Я» – *поміркований*;

в) позитивне: почуття задоволеністю працею, тобто «Я» – *оптиміст*.

У песимістів адаптаційна стратегія є наслідком емоційного реагування на ситуацію, яка не супроводжується певними діями, що проявляється у вигляді спроб не думати про проблему взагалі, виключення думок про інших із власних переживань, бажання забути уві сні, розчинитись у алкоголі чи ком-

пенсувати негативні емоції через їжу, тощо. Система індикації поведінки характеризується наївною, інфантильною оцінкою подій.

У оптимістів адаптивна стратегія є наслідком розуміння того, що здатність наповнювати життя смыслом ґрунтується на «Я» – базовому відношенню до дійсності і до самого себе, яке пізнається тільки у вигляді особистісного ставлення до ситуації та її наслідків. В процесі такого смыслоутворення визначаються інваріанти можливої поведінки, відбувається їх перевірка і відсів того, що визиває негативне переживання та наближення того, що визиває позитивні емоції. Все більш певнішими стають думки у правильності вибору якоїсь поведінки чи способу міркувань, а значить зростає особистісна-професійна позиція. Це – розширення «Я» у *потребніснo-вольових переживаннях*.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Запропонована нами модель вивчення впливу особистісних інваріант на адаптивну стратегію особистості дає можливість зазначити, що кожна особистість усвідомлює свою самостійність у виборі адаптивної стратегії та відповідає за результати і наслідки кожної альтернативи. В основі адаптаційного процесу повинна бути ідея «моделювання» збалансованості «Я» – базового і «Я» – ситуаційного у професійній діяльності, яка самоорганізовується послідовно і систематично. У даному ракурсі можна говорити про індивідуально-професійну мобільність як необхідну умову професіоналізації особистості в сучасних умовах.

Перспективним є розробка принципів диференціації суб'єктів професійної адаптації, що вже розподілені на типи, визначаються їх ведучими тенденціями і спрямованими продуктивними особистісними змінами, які можуть виступати засобами для професійного самовизначення та усвідомленого керування своєю поведінкою.

Література:

1. Джеймс У. Психологія. /Вільям Джеймс. – М.: Педагогіка, 1991. – 368с.
2. Маслоу А. Психологія бытия. /Абрахам Маслоу. – Киев.: Ваклер, 1997. – 304 с.
3. Моргун В.Ф. Моністична концепція багатовимірного розвитку особистості. /Володимир Федорович Моргун. – //Психолог. – № 20 (68), 2003. – 32 с.
4. Чайкіна Н.О. Методичні засади співвідношення Я-базового і Я-ситуаційного у структурі професійної адаптації. /Наталія Олександрівна Чайкіна. – //Практична психологія та соціальна робота: науково-практичний освітньо-методичний журнал. – №6. – Київ, 2012. – С.14-20.
5. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. /Эрик Эриксон. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.